

Ялтинська конференція: погляд через десятиліття

Народився 8 лютого 1954 р. у с. Бирзуловому Новомиргородського району на Кіровоградщині. Закінчив 1978 р. з відзнакою історичний факультет Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ у Москві, докторантуру Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України в Києві 1994 р. Кандидатську дисертацію захистив у січні 1987 р., докторську — в січні 1995 р.

Працював у 1978—1987 рр. на звільненій комсомольській роботі, у 1987—1996 рр. — у системі Національної Академії наук України — науковим, старшим науковим співробітником у Відділі наукової інформації із суспільних наук, провідним науковим співробітником Інституту світової економіки та міжнародних відносин. У 1996—1997 рр. — в апараті Адміністрації Президента України — голов-

ним консультантом Управління внутрішньої політики. У 1997—2000 рр. — на дипломатичній роботі — радник-посланник Посольства України у Федеративній Республіці Німеччині. У 2000—2004 рр. — директор Інституту соціальних наук та міжнародних відносин Міжрегіональної Академії управління персоналом, завідувач кафедри історії філософії та культурології. З вересня 2004 р. — декан факультету підвищення кваліфікації Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України. Має понад 200 наукових праць з проблем повоєнного облаштування Європи, зокрема Німеччини, України, з питань політичних перетворень в нашій державі за доби незалежного сходження. Автор і співавтор кількох монографій, в їх числі «Європейська політика Федеративної Республіки Німеччини у 1970—1990 рр.», «Порівняльний аналіз політичних структур України і Австрії», «Політична система сучасної України», «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти», «Глобальні трансформації і безпека розвитку», а також є співавтором підручників для студентів вузів, рекомендованих МОН України: «Політологія» — 1998 і 2001 рр., «Геополітика» — 2004 р. і «Політична історія України ХХ століття» — передана до видавництва. Публікувався в Австрії, Греції, Німеччині, Польщі та Росії. Нагороджений у 2004 році знаком Міністерства освіти і науки «Відмінник освіти України».

Нинішній 2005 рік стане надзвичайно насиченим вагомими подіями з огляду на 60-річний ювілей вікопомної дати всього людства — завершення Другої світової війни. Однією із перших подій ювілейних відзначень стає 60-річний ювілей Ялтинської (Кримської) конференції глав урядів трьох союзних держав антигітлерівської коаліції: СРСР, США і Великобританії, що проходила 4—11 лютого 1945 р.

Саме відзначенню цієї дати приурочувалося ряд заходів у Криму: міжнародна наукова конференція, виставки, планувалося відкриття пам'ятника лідерам держав-учасниць конференції, урочистості тощо. Однак мова не про це, хоч ювілей такої події молода українська держава мала б використати з максимальною потужністю. Адже Ялта — це вельми значна подія світової історії, а рішення конференції — суттєва складова геополітичного облаштування повоєної Європи, та й світу в цілому. З рішень Ялтинської конференції пов'язаний новітній вихід України на міжнародну арену, її участь у заснуванні Організації Об'єднаних Націй.

Саме тому варто з висоти сучасної історичної доби проаналізувати як перебіг тогочасних подій, так і значення та роль подальшого втілення рішень Ялтинської 1945 р. конференції Великої трійки союзних держав. Адже, попри різні точки зору й розбіжні оцінки, історичні рішення держав-переможниць справили великий вплив на подальше повоєнне облаштування континенту.

Ялтинська конференція Великої трійки проводилася з метою координації планів завершення розгрому нацистської Німеччини і її союзників, вироблення основних принципів післявоєнного облаштування світу. Ця конференція була другою після Тегеранської (1943) та передувала наступній, і останній, Берлінській (Потсдамській) середини 1945 р. На ній були присутні: Голова РНК СРСР — Й. В. Сталін, президент США Ф. Д. Рузвельт, прем'єр-міністр Великобританії У. Черчілль, а також керівники зовнішньополітичних відомств цих держав, начальники вищих воєнних штабів, радники. До речі, делегації США і Великобританії разом із допоміжним складом налічували майже 700 службовців, а вся кількість учасників, відповідного супроводу союзників, що прибули в Крим, сягала понад 2500 осіб.

Проходила конференція неподалік Ялти у Лівадійському палаці. За пропозицією У. Черчілля мала умовне найменування

«Аргонавт». Незважаючи на серйозні розбіжності з низки проблем між СРСР з одного боку, США і Великобританією — з іншого, учасники конференції ухвалили вельми важливі рішення, які відповідали інтересам антигітлерівської коаліції. Узгоджені ялтинські рішення, а згодом потсдамські стали доленосними не лише для конкретно-історичного часу завершення Другої світової війни. Вони значно масштабніші, важили й важать значно більше, а саме: як передумова майбутнього світопорядку чимало з них залишаються й нині наріжними складовими збереження миру на планеті.

Серед фахівців існує чимало різних підходів щодо оцінок тогочасних подій та власне самих рішень, ухвалених Ялтинською конференцією Великої трійки. Зазначу, що широкий спектр оцінок та бачення не лише самих рішень, а й їх наслідків з певними застереженнями можна поділити на дві частини. До першої належать оцінки фахівців, які виходять з контексту епохи, конкретних реалій завершення Другої світової війни. До другої — ті, що розглядають події з часового виміру сучасної доби, прагнучи більш точно оцінити та зрозуміти те, що відбулося на історичній міжнародній конференції держав-переможниць. Особливо такі підходи обстоюють ті, хто схильний брати здебільшого до уваги наступний, повоєнний перебіг подій на континенті: встановлення режимів так званої народної демократії у східноєвропейських країнах, розкол Німеччини і Європи тощо.

Зазначу, що для міжнародних відносин, крутих поворотів чи історичних зламів її варто перш за все розглядати в історичному контексті. Загалом жодної визначної події не можна до кінця з'ясувати, якщо аналізувати її окремо від того широкого історичного та політичного тла, в контексті якого це відбувалося. Варто брати до уваги генезу тих чи інших явищ, подій, наслідків, які вони викликали, або тих, які від них очікувалися. Врахування всіх складових уможливить зрозуміти не лише суть подій і їхні наслідки, а також мотивацію малих чи великих переключень, які часом поставали за неординарними подіями. У цьому плані Ялтинська конференція посідає особливе місце. Нашарувань, суб'єктивізму, відвертих спекуляцій навіть у спогадах про цю визначну подію з'явилося з 1945 р. досить багато. До них додався ще й великий шар тлумачень за доби так званої холодної війни. В багатьох випадках й нині до цього додають-

ся перекручення, свідомі спотворення фактів про реальний розклад воєнно-політичних сил.

Узагальнюючи передумови зустрічі Великої трійки, прийняті нею рішення в лютневі дні 1945 р., слід виділити два великих блоки питань. По-перше, узгодження воєнних та воєнно-політичних рішень стосовно держав осі, тобто агресорів: нацистської Німеччини, фашистської Італії і мілітаристської Японії. По-друге — це обговорення й відповідні рішення щодо наступного повоєнного облаштування як континенту, так і механізму запобігання агресії та зміцнення миру на планеті у майбутньому.

Ялтинська (Кримська) конференція союзних держав була другою із трьох історичних зустрічей лідерів Великобританії, Радянського Союзу і США, присвячених повоєнному устрою світового порядку. У 1943 році в Тегерані Рузвельт, Сталін і Черчилль обговорювали проблему, як розгромити Третій рейх Німеччини, у Потсдамі в липні—серпні 1945 року союзники вирішували, як облаштувати — тобто поділити — Німеччину. У Ялті ж було ухвалено основні рішення про майбутній розділ світу між країнами-переможницями.

На час Ялтинської конференції крах гітлерівського нацизму сумнівів уже не викликав, перемога над Німеччиною була лише питанням часу. Доля Японії теж не викликала особливих питань, бо Америка вже контролювала майже весь Тихий океан. Тож глави трьох великих держав мали погодити воєнні плани щодо розгрому спільного ворога і домовитися про загальну політику стосовно Німеччини. «Нашою непохитною метою, — говорилося в комюніке, — є знищення німецького мілітаризму й нацизму і створення гарантій того, що Німеччина ніколи більше не зможе порушити мирне життя усього світу». Лідери трьох держав на Ялтинській конференції, детально розглянувши становище на фронтах, погодили майбутні бойові операції на європейському театрі воєнних дій. Також вони виробили спільну політику щодо беззастережної капітуляції Німеччини.

Говорячи про це, необхідно мати на увазі реальний внесок держав-учасниць у боротьбу з ворожим блоком. Адже грандіозний за своїми масштабами та значенням наступ Червоної Армії вирішальним чином наближав остаточний розгром нацистської Німеччини. За 18 днів наступу в січні 1945 р. радянські війська просунулися на 500 км в напрямку головного удару. Радянська Армія вийшла на Одер й зайняла Сілезький промисловий

район. Бої точилися вже на території самої Німеччини, готувався наступ безпосередньо на Берлін. Румунія і Болгарія були звільнені, завершувалися бої в Польщі, Угорщині та Югославії.

Англо-американські війська, відкривши другий фронт, звільнили більшу частину Франції, Бельгію, частину Нідерландів і теж підійшли до кордонів Німеччини. Слід враховувати, що наступальні операції союзних військ відрізнялися повільними темпами й окремими невдачами: у випадку контрнаступу німецьких військ з 16 грудня 1944 р. в Арденах та з 1 січня 1945 р. в Ельзасі Англія та США були не в змозі своїми силами зупинити ворожий наступ. Об'єднання зусиль союзників виправили становище, значення спільної боротьби було, безперечно, відчутним і зрозумілим імперативом союзників.

Стратегічне і політичне становище гітлерівського рейху стало катастрофічним, а його воєнно-економічний потенціал різко впав. Звичайно, ніхто вже не сумнівався у тому, що війна в Європі наближалася до довгоочікуваного завершення. На Далекому Сході Японія знаходилася не в такому відчайдушному становищі, але неминучість її поразки також ставала очевидною. Союзники вважали, що війна проти мілітаристської Японії завершиться не раніше, як через 18 місяців після завершення війни в Європі. Вони були зацікавлені в тому, щоб СРСР своєю воєнною участю наблизив перемогу над японським агресором, яка уявлялася їм ще досить далекою.

Варто взяти до уваги і той факт, що міжнародна обстановка на завершальному етапі Другої світової війни багато в чому визначалася наростанням національно-визвольного руху народів Європи, Азії та інших континентів. Ці чинники світового розвитку дійсно справили значний вплив на повоєнне облаштування світу. Звичайно, підхід союзників до перспектив повоєнного перебігу подій багато в чому був відмінним. Англо-американські правлячі кола, добиваючись розгрому Німеччини й звільнення країн від окупації, водночас вважали за необхідне зберегти капіталістичні порядки. Натомість Радянський Союз небезпідставно сподівався, що на звільнених Червоною армією просторах мають встановитися нові суспільно-політичні відносини. Аргументів на користь такого бачення перспектив додавали такі чинники: попередні правлячі режими у країнах, що звільнювалися від німецької окупації, здебільшого втратили авторитет; натомість

більші шанси мали політичні сили, які боролися з окупаційним режимом чи його прибічниками.

Радянський Союз мав велику й відчутну моральну підтримку і перевагу в очах народів, які звільнялися від коричневої чуми, ще й з огляду на те що неймовірно висока була вага і внесок СРСР у війні із загарбниками. Звичайно, наявність принципів відмінностей у розумінні цілей війни і в підході до проблем повоєнного облаштування Європи та всього світу знаходила відображення як у воєнній стратегії, так і в сфері зовнішньої політики і дипломатії провідних держав антигітлерівської коаліції.

Великим завоюванням узгодженої дипломатії стало підписання Декларації про звільнену Європу, у якій встановлювалися відповідні принципи політики антигітлерівської коаліції у відношенні народів, що звільнилися від фашизму. Декларація підтвердила право народів цілком знищити залишки фашизму і нацизму, створити демократичні установи за власним вибором. На конференції були прийняті рішення: про створення окупаційних зон у Німеччині й утворення контрольного органу з головнокомандуючими військами окупаційних держав; принципове рішення про виплату Німеччиною репарацій. СРСР наполягав, щоб Німеччина і її сателіти в буквальному значенні заплатили за війну. Союзники визначилися, що репарації сягнуть 20 млрд доларів і будуть сплачені країнам, які постраждали від нацистської агресії. В Ялті США і Великобританія погодилися в майбутньому віддати Москві 50 відсотків усіх репарацій.

В роки повоєнного протистояння, а подекуди й зараз лунають закиди на рахунок того, що союзники поступилися радянському лідеру Й. Сталіну, що він вдало використовував прихильність Ф. Рузвельта та розбіжності останнього з У. Черчиллем. За нашою оцінкою, якщо це хоч трохи так, то в цьому висновку не враховані всі чинники тогочасної політичної обстановки. Навіть побіжний погляд на розклад сил союзників і їх реальну вагу в боротьбі з ворогами дає всі підстави говорити про адекватність ставлення союзників до Сталіна і відповідного впливу СРСР на рішення з питань, які розглядалися. Великий авторитет та воєнна вага СРСР сприймалася як очевидна дійсність.

Допоміжними аргументами на користь такої оцінки можуть слугувати й побіжні факти. Президент США і голова уряду Великобританії з розумінням поставилися до того, що радянсь-

кий керівник не зможе виїхати на зустріч за межі своєї держави. Як свідчить у спогадах У. Черчілль, президент Ф. Рузвельт «з радістю погодився прилетіти в Крим й зустрітися в Ялті, яка йому здається зручним місцем на Чорному морі». Президент телеграфував англійському прем'єр-міністру: «Я все ще сподіваюся, що воєнне становище дозволить маршалу Сталіну зустріти нас на півдорозі». Також показником реально шанобливого ставлення до дядечка Джо (як між собою ці два лідери називали Сталіна) було те, що вони погодилися взяти з собою своїх дочок з огляду на заплановане прибуття маршала Й. Сталіна до Криму з дочкою Світланою. Проте дочка радянського лідера зі зміною обставин не прибула до Криму. А дочки керівників союзних держав все ж таки розділили нелегкі шляхи подорожі своїх батьків.

Водночас союзники розуміли, що вони мають унікальний шанс установити свої правила гри: вперше в історії в 1945 році в руках всього трьох супердержав знаходилася практично вся Європа, і не лише вона. Тож вельми спокусливою і разом з тим нагальною поставала потреба провести нові державні кордони на території, яка ще недавно була завойована і контролювалася гітлерівським третім рейхом. Заодно потрібно було встановити неофіційні, але загальновизнані всіма сторонами демаркаційні лінії між сферами впливу союзників.

Ця робота загалом була почата ще в Тегерані. Пізніше, у жовтні 1944 р., як пише у своїх мемуарах прем'єр-міністр Великобританії, на зустрічі з господарем Кремля У. Черчілль запропонував відсотки впливу СРСР і Англії (у згоді з США) щодо відповідних країн, ще окупованих Німеччиною. Й. Сталін погодився з цими пропозиціями.

По-друге, три великі союзні держави прекрасно розуміли, що після зникнення загального ворога змушене об'єднання зусиль західних країн і радянських більшовиків утратить всілякий сенс. Імперативно впливала необхідність завести процедури, що могли б гарантувати хоча б відносну непорушність проведених уже в самому близькому майбутньому на карті світу розмежувальних ліній, офіційних кордонів.

Саме тому в Ялті була підписана Декларація про звільнену Європу, документ, що визначив принципи політики переможців на відвоєнованих у країн осі територіях. Він припускав, зокрема, відновлення суверенних прав народів цих територій, а та-

кож право союзників спільно допомагати цим народам «поліпшувати умови» для здійснення цих прав. Утім, ідея про спільну допомогу, як і очікувалося, не стала реальністю: кожна держава-переможниця мала владу лише на тих територіях, де розташовувалися її війська.

У Ялті із завданням визначення кордонів звільнених народів Європи лідери коаліції справилися добре. Рузвельту, Черчіллю і Сталіну вдалося знайти спільну мову практично з усіх питань. Більше того, історичні документи свідчать, що особливо важких і нездоланих протиріч з більшістю з них не виникало. СРСР одержав західний кордон з Польщею по так званій лінії Керзона, встановленій ще в 1920 році. Фактично кордон повернувся до довоєнного стану, коли згідно Пакту Молотова-Ріббентропа Німеччина і СРСР розділили Польщу.

Звичайно, польське питання належало до найбільш складних з тих, що обговорювалися на конференції. Союзники були єдині у прагненні досягнути угоди про повоєнне створення сильної, демократичної Польщі. Складнощі викликали підходи сторін щодо реорганізації польського уряду на широкій соціально-політичній базі. Певні дискусії велися навколо питання встановлення кордонів Польщі на заході по Одеру і Нейсе, а на сході — по «лінії Керзона», а питання про розширення території Польщі на півночі і заході було конкретизовано на Потсдамській конференції 1945 р. Але пакетний підхід до всього кола питань повоєнного облаштування Польщі сприяв подоланню різних бачень Сталіна та Черчілля.

Обговорювалося також і балканське питання, зокрема ситуація в Югославії і Греції. Виходячи ще з домовленостей Черчілля й Сталіна у жовтні 1944 р. в Москві, Лондон вирішував долю греків (у результаті чого пізніше зіткнення між комуністичними і прозахідними формуваннями в цій країні були вирішені на користь останніх), а СРСР — у Югославії. Стосовно повоєнного облаштування останньої конференція прийняла рекомендації щодо ліквідації монархії в країні і розпуску королівського емігрантського уряду в Лондоні, щодо створення уряду та парламенту країни. Іншими словами, було фактично визнано, що владу в Югославії одержать промосковські угруповання Йосипа Броз Тито, яким, щоправда, рекомендували взяти в уряд представників демократичних сил.

Також було прийнято Кримську угоду трьох великих держав з питань Далекого Сходу. В окремому документі принципово вирішувалася доля цього регіону. Так, угода передбачала вступ СРСР у війну проти Японії через 2—3 місяці після закінчення війни в Європі. Тоді обумовлювалися наступні позиції: збереження існуючого становища в МНР; повернення СРСР Південного Сахаліну й усіх прилеглих до нього островів, відторгнених у Росії в результаті російсько-японської війни 1904—1905 рр., а також передача Москві всієї гряди Курильських островів; інтернаціоналізація торгового порту Дальний (Далень), відновлення оренди Порт-Артура (Льюїшунь) як воєнно-морської бази СРСР, експлуатація разом з Китаєм Китайсько-Східної і Південно-Маньчжурської залізниць. Ці умови стали конкретними доповненнями до рішень Каїрської конференції 1943 р. і були оформлені як окреме рішення Ялтинської конференції.

Особливе значення Ялтинської конференції Великої трійки полягає в тому, що саме на ній була започаткована ідея Організації Об'єднаних Націй. Союзники — хто більше, хто менше — вбачали потребу створення міждержавної чи навіть міжнародної організації, здатної запобігти спробам змінити встановлені межі своїх сфер впливу. Саме на конференціях переможців у Тегерані і Ялті і на проміжних переговорах у Думбартон-Оксі — історичній садибі Вашингтона — була сформована ідеологія майбутньої Організації Об'єднаних Націй.

Якраз у Ялті союзники, так би мовити, розподіляли портфелі — формували кількісні та якісні підходи щодо функціонування майбутньої ООН, розподіляли місця постійних членів Ради Безпеки з правом вето і дискутували, а іноді навіть торгувалися, скажімо, про кількість радянських республік, які мали право бути членами ООН. І саме в ялтинських документах з'явилася дата 25 квітня 1945 р. — початок Сан-Франциської конференції, яка протягом двох наступних місяців напружувала Статут ООН. Саме ООН і стала символом та формальним гарантом післявоєнного світопорядку, організацією авторитетною, іноді навіть досить ефективною в розв'язанні міждержавних проблем.

Заява «Єдність в організації світу, як і у веденні війни» стала підсумковим документом конференції. У ньому керівники СРСР, США і Великобританії погодилися зберігати і відстоювати в майбутньому мир. Важливе місце на конференції союз-

ники приділили питанням повоєнного світоустрою, проблемам запобігання війни. Лідери держав-переможниць передбачили положення про те, що в основу роботи майбутнього постійного органу ООН — Ради Безпеки — ляже принцип однакості провідних держав.

Великі держави висловилися за продовження співробітництва, яке здійснювалося в роки війни. Для цього визначили також механізм: постійні консультації міністрів закордонних справ трьох держав-переможниць. Отож усі рішення Ялтинської конференції націлювалися на найскоріший розгром агресорів та унеможливлення або запобігання в подальшому воєнних зіткнень чи широкомасштабних воєн на континенті і в світі.

Слід зазначити, що в науковій літературі побутує твердження про те, що Сталін під час Ялтинської конференції, як і в Тегерані, спритно грав на протиріччях між англійцями й американцями і на довірі, яку мав до нього Рузвельт. Дехто стверджує, що протягом тижня переговорів було вирішено, найчастіше на користь СРСР, ряд фундаментальних питань: принципів діяльності ООН, східних кордонів Польщі та її повоєнного управління тощо.

На користь такого твердження наводиться низка фактів. Сталін прийняв пропозицію американського президента про те, що «ніякий постійний член Ради Безпеки не може користуватися правом вето при розгляді конфлікту, в якому він бере участь». На думку Рузвельта, радянська позиція «була великим кроком уперед, що позитивно сприйметься народами усього світу». В обмін на ці поступки, незначні в очах Радянського Союзу, але важливі для американського президента з точки зору формування нової рівноваги у післявоєнному світі, радянська сторона домоглася бажаних результатів у питанні членства радянських республік в ООН. Якщо раніше Радянський Союз вимагав для себе на попередніх переговорах про формування цієї міжнародної організації 16 місць — для всіх союзних республік, то в Ялті задовольнився чотирма, а потім і трьома місцями (РРФСР, Україна і Білорусія).

Також вигідним для Радянського Союзу було прийняте рішення стосовно східного кордону Польщі, який мав пройти по «лінії Керзона». Іншими словами, стверджують науковці, узаконювався перенесений у 1939 р. західний кордон СРСР.

Стосовно уряду Польщі передбачалося, що до прорадянського Люблінського комітету мають увійти «інші демократичні польські лідери за кордоном», який складе ядро майбутнього уряду національної єдності. Цей уряд займеться якнайшвидшою організацією вільних виборів. Весь процес буде здійснюватися під наглядом Московської комісії за участю Молотова і послів США і Великобританії в СРСР. Не викликав великих суперечок принцип військової окупації Німеччини. За пропозицією Черчілля Сталін погодився на виділення французької зони за рахунок англійської і американської окупаційних зон. Натомість питання про майбутнє Німеччини, можливий її розподіл, по якому існували розбіжності між Рузвельтом і Черчіллем, було передано на розгляд спеціальної комісії.

Побоюючись можливого затягування війни з Японією, Рузвельт запропонував Сталіну дуже вигідні умови в обмін на відкриття СРСР воєнних дій проти Японії через три місяці після капітуляції Німеччини. Нарешті західні союзники визнали обґрунтованість пред'явлених СРСР вимог по репараціях: 10 млрд доларів (половина загального обсягу репарацій з Німеччини), одержання яких складалося б з вивезених товарів і капіталів, використання робочої сили. Однак надалі міжсоюзницька комісія, що працювала в Москві, не змогла дійти згоди у цьому питанні.

Слід особливо наголосити, що на Кримській конференції СРСР досяг піка своєї могутності, апофеозу міжнародного впливу. З формальної точки зору згодом (наприклад, у 70-ті роки) Москва, що володіла потужним ядерним арсеналом і контролювала приблизно половину світу, була значно сильнішою. Однак ніколи геополітичні прагнення Кремля не ґрунтувалися на такому реально міцному фундаменті, як у лютому 1945-го. Союзники хоч і без ентузіазму, але визнали свою залежність від Сталіна і його моральне право, здобуте кров'ю мільйонів радянських людей, на участь у глобальному розділі сфер впливу. Такого в повоєнній історії більше не траплялося.

Підтвердженням тогочасної сили, навіть могутності СРСР слугують міркування У. Черчілля стосовно непосильності одноосібно здійснювати окупацію західних територій Німеччини у випадку реалізації підходу Ф. Рузвельта, що США обмежиться двома роками присутності в окупаційній зоні. Черчілль пише у своїх спогадах, «якщо американці покинуть Європу, Англія

змушена буде сама, без сторонньої допомоги, окупувати всю західну частину Німеччини. Така задача була б нам зовсім не під силу. Саме тому на початку нашого засідання 6-го лютого я наполягав на тому, що французи мають розділити з нами тяжку участь...»

Сталін, відповідаючи на запитання Черчілля, дав оцінку діям тогочасної Німеччини, яка все ще тримала танкові дивізії у Будапешті. Він сказав, що німці так і «не зрозуміли, що більше не є світовою державою й не можуть тримати війська там, де їм спаде на думку». Іншими словами, за оцінками реально мислячих політиків, лише могутня світова держава може дозволити собі нести нелегку ношу — тримати війська там, де є потреба чи необхідність. Як показав наступний перебіг подій, тогочасний Радянський Союз міг собі дозволити таку політику.

Міжнародне становище СРСР після війни, у якій він переміг ціною великих утрат, було найвищою мірою парадоксальним. Держава знаходилася в повній економічній розрусі. У той же час її лідери мали законне право претендувати на провідну роль у житті світового співтовариства. На Радянський Союз працював своєрідний «ефект Сталінграда» як у суспільній свідомості, так і серед еліти країн-союзників. Тим часом співвідношення сил було для СРСР чи не найгіршим за увесь час його існування, хоч і мав великі переваги на обширній території більшої частини Європи, а армія за чисельністю займала перше місце у світі. У той же час у сфері військових технологій США і Великобританія випереджали СРСР, промисловий потенціал якого за роки війни зазнав великих втрат.

Таким чином, СРСР переживав гостре протиріччя між видимою ситуацією і реальним розкладом сил. Радянські керівники чудово усвідомлювали це положення, що змушувало їх переживати сильне почуття вразливості, але в той же час вони вважали, що СРСР став однією з великих держав. Отож повоєнне включення Радянського Союзу в міжнародну сферу характеризувалося великою нестабільністю. У цій ситуації ставали можливими два підходи: перший допускав зусилля по збереженню «великого альянсу», створеного в роки війни, і одержання перепочинку для реконструкції і розвитку економіки; другий робив еквівалент військової противаги з придбання «застав безпеки» за допомогою розширення сфери радянського впливу. Ці два взаємовиключні підходи припускали протилежні сприй-

няття «інших». Вони відбивалися на позиціях, що дискутувалися в партійному керівництві СРСР. Перший, що захищався в 1945 р. групою Жданова-Вознесенського, виходив із традиційної тези про неминучість розвитку в мирний час «міжімперіалістичних протиріч», насамперед між Великобританією і США. За їхнім баченням, це мало дозволити СРСР вести, як і в довоєнні роки, витончену дипломатичну гру в багатополюсному світі і перешкоджати утворенню «єдиного імперіалістичного фронту». Другий підхід, підтримуваний Сталіним і Маленковим, виходив із припущень про неминучу кризу, що змете капіталістичну систему. Проте ця криза відсовувалася у віддалене майбутнє. Визнавалося існування можливості врегулювання відносин у двополюсному світі між соціалістичним табором на чолі з СРСР і імперіалістичним табором на чолі зі США і підкреслювалася небезпека швидкої конфронтації між ними.

Через деяку пасивність західних держав другий підхід, що безпосередньо формував політику надбання «європейських застав безпеки», узяв гору в перші місяці після Ялтинської конференції. Це, імовірно, сталося при особистому сприянні Сталіна, який підтримував концепцію зон впливу, підбадьореного успіхами в Польщі, Румунії та Чехословаччині, і що сприяло визнанню СРСР як наддержави.

В умовах усе більшої поляризації світу така політика в наступні роки призвела до утворення блоків, конфронтації, у першу чергу навколо німецького питання, війни в Кореї. Після зіткнень 1945—1946 рр. «холодна війна» увійшла у свою активну фазу влітку 1947 р. Саме тоді світ розколовся на два антагоністичних блоки. Утім, посилення напруженості завжди вміло дозувалося і з однієї, і з іншої сторони в залежності від того, як той чи інший табір бачив свою сферу впливу й оцінював власну волю до опору.

Як добре зрозуміло сьогодні, історичне значення Ялтинської конференції переосмислюється. Його розглядають не лише з огляду на конкретний перебіг подій на континенті. У глобальному вимірі саме конференція в Ялті Великої трійки завершила міжнародні форуми подібного формату: Відень (1815), Берлін (1878), Версаль (1919), на яких великі держави в дусі класичної геополітики спільно виробляли принципи загального облаштування світу. Наскільки б цинічною не здавалася ситуація, при якій три лідери холоднокрівно перекроювали географічну

карту, вирішуючи долі країн і народів, саме так у новий час і визначалися шляхи розвитку Європи, та й усього світу. Схоже, Ялта стала останнім актом традиційної політики. Просто-явши практично п'ятдесят років, каркас, спроектований у Лівадійському палаці, зруйнувався сам собою разом з одним з головних своїх проектувальників — Радянським Союзом. Те, що приходить на зміну колишній системі, не є продуктом якої-небудь домовленості.

Торжество демократії знаменує собою «кінець історії протистоянь». Проте ілюзорність подібної точки зору стала очевидною досить швидко, що, однак, не підштовхнуло сильних світу цього до спроби погодити нові правила гри. В результаті склалася дивна ситуація. З одного боку, діє традиційна логіка, відповідно до якої переможець отримує усе. Оскільки очевидним переможцем у холодній війні є Сполучені Штати, їхнє тотальне домінування у світі логічне і природне. З іншої ж сторони, все очевидніше, що ноша, яку взяв на себе Вашингтон, непосильна навіть для такої безпрецедентно могутньої держави. Загальна керованість світовими процесами знижується, на планеті зростає кількість гарячих місць, усе більш загрозливою стає якість конфліктів — гіпотетично ядерна зброя може бути використана в кількох локальних конфліктах (міжкорейському зіткненні, арабо-ізраїльському і індо-пакистанському конфліктах, а також виникнення війни за участю Ірану). Тим часом звучуються можливості запобігання подібним конфліктам. Останнє, що формально залишилося від ялтинських домовленостей Сталіна, Рузвельта і Черчілля, — це Організація Об'єднаних Націй, яка, вочевидь, вступає у завершальний етап своєї історії. Сполученим Штатам Америки, ініціаторові створення ООН, вона стає все менш потрібною, структура міжнародної організації застаріла, а ніяких нових ідей з боку цієї наддержави про реформи не з'являється. Ерозії піддаються й інші міжнародні об'єднання, що виникли в так звану ялтинську епоху, зокрема й ті, що відносяться до табору переможців. Посилюються розбіжності між США і Європою, а НАТО відчуває турбулентні коливання після його нещодавнього розширення.

Поводження американської адміністрації, яка увірувала у свою велику місію, таїть ще одну небезпеку: девальвацію, якщо не дискредитацію самої ідеї демократії. Для держав, доля яких вирішувалася ялтинськими домовленостями (Централь-

на і Східна Європа), бажання повернутися в співтовариство демократій, скинути нав'язану радянську систему стало найважливішою рушійною силою внутрішнього розвитку, що, зрештою, і привело до змін. Сьогодні ж демократія здобуває інструментальний характер, перетворюється в зовнішню силу і, по суті, нав'язується ззовні в ім'я досягнення найрізноманітніших цілей — як альтруїстських, так і меркантильних. Ідеологічний вакуум, що виник унаслідок відторгнення нав'язаної форми устрою, може бути заповнений іншими, аж ніяк не прогресивними ідеями.

Ялтинські домовленості були засновані на «старому доброму» балансі сил — принципі, безумовно, аморальному і несправедливому, оскільки він закріплював диктат, який доходив іноді до сваволі сильних над слабкими. Фундамент, на якому будується сучасний світ, навпаки, можна назвати дисбалансом сил. Бо, з одного боку, співвідношення сил і можливостей у світі сьогодні дійсно вкрай незбалансоване: зі Сполученими Штатами не зіставна жодна держава світу, та й міжнародний блок держав. А з іншого боку, що принципово важливо, настільки вагома перевага не є гарантією досягнення поставлених лідером цілей і, більше того, підточує саме лідерство. Парадоксальним чином уразливість виявляється прямо пропорційною могутності.

Нинішній державно-політичний устрій світу нестабільний і малопередбачуваний. Ймовірніше всього він є лише перехідною стадією до іншої, нової фази глобального розвитку, тільки невідомо, що започаткує цю нову фазу. Цілком можливо, що для досягнення «стабілізаційного» консенсусу великим державам знову доведеться зібратися в новому складі і визначитися щодо правил співіснування та засад міжнародних відносин. Водночас досвід Ялти, роль домовленостей лідерів Великої трійки у встановленні повоєнного устрою буде ще не один раз переосмислена, оцінена та відповідною мірою використана. Нинішній 60-річний ювілей Ялтинської конференції, так само як і відповідний ювілей перемоги союзників у Другій світовій війні стануть доброю спонукою й імперативною вимогою часу щодо об'єднання зусиль світового співтовариства для вироблення прийнятних, більш демократичних засад співіснування держав на всіх континентах. Ялта зі своїми завданнями збереження миру впоралася.

Література

Исразлян В. Л. Дипломатия в годы войны (1941—1945). — М., 1985; Черчилль У. Вторая мировая война. — М., 1991. — Кн. 3. — Т. 5—6; Вторая мировая война: два взгляда. — М., 1995; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. документов. — Т. 4: Крымская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США и Великобритании (4—11 февр. 1945 г.). — М., 1984; Самсонов А. М. Вторая мировая война. 1939—1945. — М., 1990; Волков Ф. Д. Тайное становится явным. — М., 1989; От «Барбароссы» до «Терминала». Взгляд с Запада. — М., 1988; Проэктор Д. М. Фашизм: Путь агрессии и гибели. — М., 1989; От Мюнхена до Токийского залива. Взгляд с Запада. — М., 1992; История Новейшего времени стран Европы и Америки. 1945—2000 гг. — М., 2003; Кудряченко А. И., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика. — К., 2004.

